

Tukutuku bibi baleta na kemu isau kei na ivakarau ni cakacaka

O ira na tamata cakacaka e Ostrelia e tu nodra dodonu kei na veitaqomaki, me vaka:

Lawa ni fair work	Isau lavaki	Veiyalayalati ni vanua ni cakacaka	Veiyalayalati vakacakacaka
 <ul style="list-style-type: none"> ▶ na kedra ivotavota lailai duadua na tamata cakacaka ▶ wili kina na ivakarau ni cakacaka vakalawa (National Employment Standards, NES) 	 <ul style="list-style-type: none"> ▶ lavaki kina na isau lailai duadua kei na ivakarau ni dui cakacaka ▶ kovuti ira na iwase levu ni tamata cakacaka e Ostrelia 	 <ul style="list-style-type: none"> ▶ lavaki kina na isau lailai duadua kei na ivakarau ni cakacaka ena dui vanua ni cakacaka ▶ e tu na sala me muri me veivosakitaki ka vakadonui kina 	 <ul style="list-style-type: none"> ▶ lavaki kina na ikuri ni noda ivakarau ni cakacaka yadua ▶ tabu ni veisau se kau tani kina na ivotavota lailai duadua

Kemu isau dodonu e kune ena fairwork.gov.au/awards

Raica se vakaveiyalayalati nomu vanua ni cakacaka fwc.gov.au/agreements

Tukutuku tale eso

Ena dodonu beka me soli vei iko na itukutuku tale eso ni o tekivu cakacaka, se ni tekivu na konitaraki vagauna, e vakatau se cakacaka cava.

Vei ira na cakacaka vagauna (casual) e wili kina na iTukutuku ni Cakacaka Vagauna ena fairwork.gov.au/ceis

Vei ira na konitaraki vagauna, e wili kina na iTukutuku ni Konitaraki Vagauna fairwork.gov.au/ftcis

Kemu isau

Na kemu isau e kune ena 'isau lavaki' se 'veiyalayalati ni vanua ni cakacaka'. Ke sega ruarua, mo taura mada ga na iSau Lailai Duadua vakamatanitu. Na isau lailai duadua qo e dau vakalevu me vakavoui vakayabaki.

Kemu isau dodonu e kune ena fairwork.gov.au/minimum-wages

Isau lailai duadua lewai vakamatanitu tekivu ena 1 Julai 2023	 \$23.23/aua se \$882.80/macawa (yavutaki ena macawa 38 na aua) cakacaka tudei (full-time)	 \$23.23/aua cakacaka vagauna (part-time)	 \$29.04/aua cakacaka vagauna (casual)
---	--	--	---

Qo na isau lailai duadua vei ira na uabula, ni sega na 'isau lavaki' se 'veiyalayalati ni vanua ni cakacaka'. E tiko tale beka e ra na kedra isau na gone, vulicakacaka (apprentice se trainee) kei ira na vakaleqai vakayago, ke vakaleqai kina nodra cakacaka. E tiko tale beka ga e ra ena so na 'isau lavaki', me vaka na isau e lavaki ena gauna yalataki ni dua sa tekivu cakacaka. **E tabu nio ciqoma na isau** e lailai mai na isau lailai duadua lavaki baleta nomu cakacaka.

Qo na sala ni fikataki isau (Pay Calculator) sega ni saumi, mo kila kina se dodonu me vica na kemu isau, livi kei na ivotavota kece: fairwork.gov.au/pact

O cei e rawa ni veivuke?

Obasimani Ni Cakacaka	Mataveivaqaqai Ni Fair Work
<ul style="list-style-type: none"> ▶ tiko vua na itukutuku kei na vakasala baleta na keda isau kei na ivotavota ▶ solia wale na sala ni fikataki isau (calculator), ivolasui kei na vuli yawa (online) ▶ veivuke ena walī ni leqa vakacakacaka ▶ yadrava na lawa ni cakacaka, ka veilewaitaki ira e kune nira beca. 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ vagaqa na veimataqali veileti, wili kina na sake vakatawadodonu, veisagai, veisagai tawakilikili, veiwasei kei na veivakalolomataki e vanua ni cakacaka ▶ vakadonuya na veiyalayalati ni vanua ni cakacaka, moica, se tinia ▶ lewā na ivotavota, lesuva ka moica ▶ soli ivola ni curu vanua ni cakacaka ka walia na veileti vakacakacaka ▶ yadravi ira na isoqosoqo vakaivolataki.
fairwork.gov.au - 13 13 94	fwc.gov.au - 1300 799 675

Na ivakarau ni cakacaka vakalawa

Na ivakarau ni cakacaka vakalawa (National Employment Standards, NES) na ivotavota lailai duadua baleti ira na tamata cakacaka kece. Na ivakarau qo e kovuti kina noda dodonu me tauri e so na itukutuku, na dodonu meda kerea me veisau na ivakarau ni cakacaka, kei na dodonu me sauma o taukei ni cakacaka noda ilavo ni vakacegu. Eso tale na ivotavota e volai toka ena teveli e ra. Ena tu beka na kena lawa tale eso, **de na lavaki tale ena nomu veiyalayalati**. Kena matailalai e kune ena fairwork.gov.au/NES

	Cakacaka tudei kei na vagauna (part-time)	Cakacaka vagauna (casual)
Livi vakayabaki	✓ 4 macawa livi saumi e veiyabaki (veiraaurau vei ira na cakacaka vagauna (part-time)) + 1 macawa na cakacaka vagauna (shift worker) e vakatarai vei ira.	✗ Sega ni soli na livi vakayabaki saumi
Livi yadua (Livi ni tauvimate se veiqaravi)	✓ 10 siga livi saumi e veiyabaki (veiraaurau vei ira na cakacaka vagauna (part-time))	✗ Sega ni soli na livi yadua saumi
Livi ni veiqaravi	✓ 2 siga livi tawasaumi ena veigauna e vakadonui kina (ke sa oti na livi yadua saumi)	✓ 2 siga livi tawasaumi ena veigauna e vakadonui kina
Livi ni lolosi	✓ 2 siga livi saumi ena veigauna e vakadonui kina	✓ 2 siga livi tawasaumi ena veigauna e vakadonui kina
Livi ni vuvale kei na veimoku vakaveiwatini	✓ 10 siga livi saumi e veiyabaki	✓ 10 siga livi saumi e veiyabaki
Livi ni veiqaravi raraba Lewe ni mataveilewai (jury) Bole veivuke ena leqa tubukoso	✓ 10 siga livi saumi kei na isau isosomi (make-up pay) + livi tawasaumi, me vaka e lavaki ena veiqaravi vakalewe ni jury ✓ Livi tawasaumi me vakaitavi ena veiqaravi raraba tale eso e vakadonui (me vaka na veivuke ena leqa tubukoso)	✓ Livi tawasaumi, me vaka e lavaki ena veiqaravi vakalewe ni jury ✓ Livi tawasaumi me vakaitavi ena veiqaravi raraba tale eso e vakadonui (me vaka na veivuke ena leqa tubukoso)
Livi ni veiqaravi dede	✓ Rawa ni soli na livi ni veiqaravi dede ena iVakarau ni Cakacaka Vakalawa (NES), veiyalayalati ni vanua ni cakacaka se lawa ni yasana (state se territory). Duidui tu kena levu kei na kena lawa	✓ Rawa ni soli na livi ni veiqaravi balavu ena iVakarau ni Cakacaka Vakalawa (NES), veiyalayalati ni vanua ni cakacaka se lawa ni yasana (state se territory). Duidui tu kena levu kei na kena lawa
Livi ni itubutubu Rawa ni sivi e 12 na vula na cakacaka	✓ 12 vula livi tawasaumi – rawa ni toso me 24 vula ena veivakadonui ni itaukei ni cakacaka	✓ 12 vula livi tawasaumi vei ira na cakacaka vagauna (casual) – rawa ni toso me 24 vula ena veivakadonui ni itaukei ni cakacaka
Yalayala ni aua ni cakacaka	✓ Cakacaka tudei – 38 aua e veimacawa + aua tale eso e ganita ✓ Cakacaka vagauna (part-time) – 38 aua se koya e dau kena ivakarau e veimacawa (koya e lailai vei rau) + aua tale eso e ganita	✓ 38 aua se koya e dau kena ivakarau e veimacawa (koya e lailai vei rau) + aua tale eso e ganita
Olodei Vakamatanitu	✓ Livi saumi siga dua ke siga ni nomu cakacaka. Ke o kerei mo cakacaka, e rawa ni o bese, ke tu na vuna vinaka	✓ Livi siga dua sega ni saumi. Ke o kerei mo cakacaka, e rawa ni o bese, ke tu na vuna vinaka
Notisi ni sake	✓ Notisi 1-5 macawa (se mo saumi me kena isosomi) vakatau ena dede ni cakacaka kei nomu yabaki	✗ sega ni lavaki me notisitaki
Weisaumi ni vakacegui Rawa ni oti na cakacaka 12 vula	✓ isau ni 4-16 macawa, vakatau ena dede ni cakacaka (tu e so na duidui)	✗ Sega na veisaumi ni vakacegui
Vuki na cakacaka vagauna (casual)	✗ Sega ni rawa	✓ Vakatarai beka me vuki me cakacaka tudei se part-time

Veisau na ivakarau ni cakacaka

Oti vula 12 nomu cakacaka, ena vakatarai beka mo kerea vakaiwola me **veisau na ivakarau ni nomu cakacaka**. Qo e wili kina nomu sa tikobibi, yabaki 55 se sivia, dauveiqaravi (carer), vakaleqai (disabled), donuya na veimoku mai vale se o qarava e dua na wekamu voleka e donuya tiko na veimoku mai vale, se o itubutubu se dauniveisusu ni gonevuli se gone se bera ni vuli. E tu na lawa era vauci kina na itaukei ni cakacaka nira sauma na kerekere ni veisau ni ivakarau ni cakacaka, wili kina mera sauma vakaiwola ena loma ni 21 na siga.

Na matailalai ni lawa qo e kune ena:

[fairwork.gov.au/flexibility](https://www.fairwork.gov.au/flexibility)

E rawa tale ga ni odrau bosea kei boso me dua nomu ivakarau ni **cakacaka veiveisau vakataki iko**. Ena veisau beka kina e so na vosa baleti iko ena 'isau lavaki' se 'veiyalayalati ni vanua ni cakacaka'. Na veiyalayalati ni veisau ni ivakarau ni cakacaka vaqo me nomu lewa ga – e tabu ni suguraki – qai kena itinitini ga ni vinaka cake vei iko.

Volatara ni curu

Na vakaillesesi ni unioni vakaiwolotara e rawa ni curuma na vanua ni cakacaka me veivosaki kei ira na tamata cakacaka e matataki ira dina tiko, se me vaqaga se beci na lawa vakacakacaka eso me vaka na lawa ni qaqarauni.

E tu na lawa me rokova, me vaka me kerea rawa vei itaukei ni cakacaka, qai vakatarai me dikeva se lavetaka na ivola eso. Eratou vauci matua ena lawa ni maroroi tukutuku o koya e vakaiwolotara, na unioni kei na nomu boso. Kena matailalai e kune ena:

[fwc.gov.au/entry-permits](https://www.fwc.gov.au/entry-permits)

Veiyalayalati

Na veiyalayalati ni vanua ni cakacaka eratou bosea o taukei ni cakacaka (le dua se le vica), na tamata cakacaka kei na nodra mata, me vaka na vakaillesesi ni unioni. Qo e vakatokai me 'bargaining', qai lavaki na kena ivalavala. Na Mataveivaqagai ni Fair Work Cakacaka e vaqaga na veiyalayalati qai vakadonuya. Na itukutuku matailalai ni veiyalayalati ni vanua ni cakacaka, kena bukui, moici se tini, e kune ena:

[fwc.gov.au/agreements](https://www.fwc.gov.au/agreements)

Veisau na itaukei ni kabani

Ke volitaki na kabana, sa oti kina nomu cakacaka vei taukei ni cakacaka makawa. Ke tauri iko o taukei ni cakacaka vou ena loma ni tolu na vula mo qarava na cakacaka vata ga, se mataqali vata, ena vauci beka o taukei ni cakacaka vou ena so nomu ivotavota. Qo e rawa ni yaco ke volitaki na kabani se soli na cakacaka ina dua tale na kabani. Kena matailalai e kune ena:

[fairwork.gov.au/transfer-of-business](https://www.fairwork.gov.au/transfer-of-business)

Taqomaki e vanua ni cakacaka

Na tamata cakacaka kece e taqomaki e vanua ni cakacaka. E tabu nio wasei se togotitaki baleta nomu valataka na dodonu, me vaka mo kerea me veisau na ivakarau ni cakacaka, livi, se kudrurava se vaqaga e dua na ka baleta nomu cakacaka.

E nomu dodonu mo lewe ni unioni se kua, se mo vakaitavi se kua ena itovo vakacakacaka me vaka na vakabesebese.

E nomu dodonu mo veivosakitaka (se galuvaka) na kemu isau, sa oti se nikua, kei na ivakarau ni cakacaka e yavutaki kina na kemu isau, me vaka na aua ni nomu cakacaka. E vakatarai mo tarogi ira nomu itokani na ka vata ga (kedra isau, na ivakarau ni nodra cakacaka), ia e vakatau vei ira se ra sauma se sega.

O taqomaki tale ga nio yali e vanua ni cakacaka ena tauvimate se mavoa, e tabu tale ga mo wasei, vakalolomataki, sagai, sagai tawakilikili, vorakitaki, lasutaki, veiyalayalati lasulasu, surevaki se vakasaurarataki.

Kena matailalai e kune ena:

[fairwork.gov.au/protections](https://www.fairwork.gov.au/protections)

[fairwork.gov.au/bullying-harassment](https://www.fairwork.gov.au/bullying-harassment)

Cegu na cakacaka

Nio na cegu na cakacaka, na iotioti ni veisaumi e dodonu me oka kece kina na **ivotavota se vo**, me vaka na kemu isau, livi vakayabaki se vo kei na livi ni veiqaravi dede.

E dodonu beka me soli nomu **notisi ni vakacegui**, se na isau me kena isosomi. Ke o sake ena dua na cala bibi, e sega ni dodonu mo notisitaki. Ke o kere vakacegu e dodonu beka mo notisitaki taukei ni cakacaka kina. Raica e ke se gadrevi na notisi kei na nomu ivotavota ni vakacegu ena:

[fairwork.gov.au/ending-employment](https://www.fairwork.gov.au/ending-employment)

Ke o nanuma ni **cala se cala vakalawa nomu sake**, e soli e **21 na siga taucoko** mo kudrurava kina Mataveivaqagai ni Cakacaka. E tu na kena lawa matailalai, me vaka e kune ena:

[fwc.gov.au](https://www.fwc.gov.au)

❓ O bau kila?

Rawa ni dua nomu 'My account' sega ni saumi mo maroroya kina na itukutuku kece vakacakacaka:

[fairwork.gov.au/register](https://www.fairwork.gov.au/register)

E tu na vuli yawa sega ni saumi me yaga ena nomu tekivutaka na cakacaka vou, se na veivosaki dredre mai vanua ni cakacaka:

[fairwork.gov.au/learning](https://www.fairwork.gov.au/learning)

E levu na iyaragi kei na ivurevure **yaga e soli wale**, me vaka na ivolasui (template) kei na ivoladusidusi eso:

[fairwork.gov.au/tools-and-resources](https://www.fairwork.gov.au/tools-and-resources)